

PRIEGAIÐŽIŲ KAITA IR PIRMINIŲ VEIKSMAŲODŲIŲ KIRČIAVIMAS

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ

Lietuvių kalbotyroje nusistovėjo požiūris metatoniją laikyti morfonologijos reiškiniu [Urbutis, 1971, p. 71; 1978, p. 233]. Šiuo aspektu priegaidžių kaita jau tyrinėta priesaginių veiksmažodžių daryboje [Jakaitienė, 1968; 1976, p. 29–35]. R. Venckutės manymu [1979], metatonija pirmiausia aiškintina balsių kaitos teorijos aspektu, nes tam tikroje tos pačios šaknies žodžių paradigmos dalyje balsių kaita (umliautas) priklauso nuo fonetinės pozicijos.

Šaknies morfemų metatonija sudaro vieną dabartinės lietuvių kalbos umliauto tipų. Šiuo požiūriu bandoma patyrinti pirminių veiksmažodžių kirčiavimą, kuris iki šiol buvo aprašytas akademinėje gramatikoje [1965] ar viename kitame siauresnės apimties darbe [Степанов, 1972; Vėlavičiūtė, 1979].

Beveik trys ketvirtadaliai (74,03%) pirminių veiksmažodžių (statistinė analizė remiasi „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ [1972] medžiaga) visose pagrindinėse formose turi tą pačią priegaidę (ar trumpą kirčiuotą balsį). Kituose veiksmažodžiuose atsiradę įvairūs fonetiniai pakitimai nulėmė priegaidės pasikeitimą.

1. 0. Bendratis priegaidė tvirtapradė. Akūtinę šaknį turi 30,39% visų pirminių veiksmažodžių, kurių daugiau nei trečdalyje (10,78%) šaknies morfema pakinta asmenuojamoje formose.

1. 1. Daugiausia rasta veiksmažodžių (45,90%)¹, kurių akūtas esamojo laiko formose virsta cirkumfleksu. Tvirtagališkai kirčiuojamas balsis, pailgėjęs iškritus šaknies infiksui: *bjūrti, bjūra; nirti, nūra; pūti, pūva; balti, bāla; sarti, sāra*.

Būtojo kartinio laiko formose tvirtagalė priegaidė išlieka, jei šaknies balsiai nesutrumpėja (*a, e*): *bālo, sāro*. Įvykus kiekybinei alternacijai (*y, ū: i, u*), atsiranda formos su kirčiuotais trumpaisiais balsiais: *bjūro, nūro, pūvo*².

Kokybinė balsių kaita (ir metatonija) pastebėta tik vieno šio tipo veiksmažodžio esamajame laike: *vūti, vēja, vijo*.

1. 2. Antrąją grupę sudaro veiksmažodžiai, esamajame laike turintys tvirtagalę priegaidę. Metatonija įvyksta, bendratis mišriojo dvigarsio komponentams atsidūrus skirtinguose skiemenyse: *gėlti, gēlia; arti, āria; kalti, kāla; gėrti, gēria*.

¹ Procentai skaičiuoti tik iš tų veiksmažodžių, kurie bendrattyje turi akūtinę priegaidę ir atitinkamai pakitusią šaknies morfemą.

² Šiai grupei priskirtinas ir veiksmažodis *dūti, dāja, dūjo*, vienintelis bendrattyje turįs *ui*.

Nuo anksčiau aptartosios grupės veiksmažodžių šie skiriasi kamiengaliu esamojo ar būtojo kartinio laiko formose. Įvykus kokybinei balsių kaitai, tvirtapradžiškai kirčiuojami ilgieji balsiai (*el, em, er: è*): *kélti, kėlė; sėmti, sėmė; gėrti, gėrė*. Šio tipo kaita reguliari³.

Terastas vienas pavyzdys balsių kaitai (*ar o*) iliustruoti *kárti, kórė*. Kiti veiksmažodžiai (80%) būtojo kartinio laiko formose išlaiko cirkumfleksą (*ārė, bārė, kālė, mālė*), kuris įrodo tvirtapradę bendraties priegaidę šiuose veiksmažodžiuose atsiradus kaip antrinę (vietoj **kálti*) [Срєпанов, 1972, с. 183].

1. 3. Bendraties akūtą būtojo kartinio laiko formose išlaiko ir tie pirminiai veiksmažodžiai (18,25%), kurių bendratyje kirčiuojami mišrieji dvigarsiai (*i, u + l, m, n, r*): *būrti, būrė; pilti, pylė; dirti, dyrė*. Esamojo laiko šaknies morfema turi kirčiuotą trumpąjį balsį: *būria, pila, diria*.

Šios grupės veiksmažodžiuose kokybinė balsių kaita galėjo nepasireikšti dėl šaknies balsių unifikacijos [Kazlauskas, 1968, p. 351].

1. 4. 13,11% sudaro pirminiai veiksmažodžiai, tvirtapradę bendraties priegaidę išlaikę esamojo laiko formose: *krámti, krámsta; dúoti, dúoda; tvinti, tvinsta*.

Būtojo kartinio laiko formose metatonija įvyksta bemaž pusėje šių veiksmažodžių, kai dėl fonetinių priežasčių atsiranda tvirtagaliskai kirčiuoti ilgieji balsiai (*a, e*). Bendraties ir esamojo laiko formose šaknies morfema turi mišriuosius dvigarsius (*a, e + m, n*) ar dvibalsius *au, uo*: *krámti, krámsta, krāmo; sėnti, sėnsta, sėno; šlúoti, šlúoja, šlāvė; gáuti, gáuna, gāvo⁴*.

Trumpi kirčiuoti balsiai būtajame kartiniame laike atsiranda tuo atveju, kai bendraties ir esamojo laiko formose kirčiuojami mišrieji dvigarsiai (*i, u + n, m, r*): *tvinti, tvinsta, tvino; mūrėti, mūrsta, mūro*.

Kokybinė balsių kaita pasireiškia tik veiksmažodyje *virtti, vėrda, virė*.

1. 5. Keli pirminiai veiksmažodžiai (4,09%) akūtą turi tik bendratyje. Esamojo ir būtojo kartinio laiko formose kirčiuojamas trumpasis balsis. Bendraties šaknies morfema turi dvibalsį *ui*: *dúiti, dúja, dújo; gúiti, gúja, gújo; úiti, úja, újo; zúiti, zúja, zújo*.

Šiam tipui dabartinės lietuvių kalbos požiūriu priskirtinas ir veiksmažodis *siúti, siúva, siúvo*.

2. 0. **Bendraties priegaidė tvirtagalė.** Cirkumfleksinę šaknį turi daugiau nei pusė visų pirminių veiksmažodžių (53,62%), tačiau rasti tik septyni veiksmažodžiai, kurių tvirtagalė bendraties šaknies morfema kinta (1,15%).

2. 1. Visais atvejais bent vienoje asmenuojamoje formoje sutrumpėja kirčiuotas ilgasis balsis (*ū*) ar mišriojo dvigarsio (*i, u + l, m, n, r*) komponentai atsiduria skirtinguose skiemenyse.

³ Be kokybinės balsių kaitos rastas vienas veiksmažodis: *dėti, dėda, dėjo*.

⁴ Šiam tipui priklausytų ir veiksmažodis *blėsti, -sta, bliūdo*.

Kiekybinė balsių kaita įvyksta: a) esamojo ir būtojo kartinio laiko formose: *gulti, gūla, gūlė*; b) tik esamojo laiko formoje: *pūsti, pūčia; tūpti, tūpia; iūnti, ima;* c) tik būtojo kartinio laiko formoje: *giūti, ginė; miūti, minė; miūti, mirė*.

2. 2. Kokybinė balsių kaita šiuose veiksmažodžiuose nepasireiškia. Esamojo ar būtojo kartinio laiko formose gali atsirasti ilgasis balsis (*in: e; im: é*); *gēna, mėna; ėmė*. Visais atvejais priegaidė nesikeičia.

2. 3. Metatonija įvykusi tik viename veiksmažodyje: *miūti, miršta*, kur esamojo laiko akūtas – antrinis reiškinys, atsiradęs kaip papildoma formanto *-sta* vedinių fonologinė charakteristika [Būga, 1958, p. 439]. Analogija aiškinamas veiksmažodžio *giūnti*⁵ tarminis kirčiavimas: *mirštu: miūti: mirtis, miūtį = gimstu: giūti: gintis, giūntį* [Skardžius, 1968, p. 25].

3. 0. Kirčiuotas trumpas bendratis balsis. Trumpąjį balsį bendratyje turi 15,99% visų pirminių veiksmažodžių. Tik dešimtadalyje jų trumpasis balsis išlieka visose formose.

91,16% sudaro veiksmažodžiai, kurių asmenuojamose formose trumpasis bendratis balsis pailgėja ar kaitaliojasi su mišriuotu dvigarsiu.

3. 1. Didžiausia grupė yra veiksmažodžių (87,88%), kurių esamojo laiko formose būta intarpo.

Šaknies morfemos infiksas išlieka 80,15% šios grupės veiksmažodžių (*àkti, aňka; klėkti, kleňka; blūkti, bluňka; klibti, klišba*) ir kartu su balsiu sudaro tvirtagališkai kirčiuotą mišrųjį dvigarsį.

Kiti veiksmažodžiai esamojo laiko formose, išnykus intarpui, turi kirčiuotą ilgąjį balsį (kompensacinis pailgėjimas); *brigzti, brýzga; nižti, nýža; gėsti, gėsta*⁶.

Būtajame kartiniame laike atsiranda tvirtagališkai kirčiuojami ilgieji balsiai *a, e* (*àko, klėko, gėso*) ar trumpieji balsiai *i, u* (*blūko, klibo, nižo, brizgo*).

3. 2. Tik 11,52% sudaro veiksmažodžiai, kurių bendratis trumpieji balsiai *a, e* esamojo ir būtojo kartinio laiko formose pailgėja: *bėsti, bėda, bėdė; kàsti, kàsa, kàsė*.

Nuo anksčiau aptartosios grupės veiksmažodžių jie skiriasi kamiengaliu būtojo kartinio laiko formose. Šių formų cirkumfleksas rodytų pakitus bendratis balsius [plg. Gardė'as, 1971].

4. 0. Išnagrinėta medžiaga rodo, kad priegaidžių kaita apima 36,49% visų tvirtapradę priegaidę bendratyje turinčių veiksmažodžių. Pirminiuose veik smažodžiuose su cirkumfleksine bendratimi priegaidžių kaita nepasireiškia.

Metatonijos atsiradimą pirminiuose veiksmažodžiuose nulėmusi kokybinė ir kiekybinė balsių alternacija.

⁵ Dabartinėje lietuvių kalboje bendratis kirčiuojama tvirtapradžiškai: *gimti, -sta, -ė*. DLKŽ 173.

⁶ Dabartinės lietuvių kalbos požiūriu šiai grupei priskirtinas ir *likti, liėka, liko*.

МЕТАТОНИЯ И АКЦЕНТУАЦИЯ ПЕРВИЧНЫХ ГЛАГОЛОВ

Резюме

Рассматривается акцентуация первичных глаголов. Утверждается тезис, что чередование слоговой интонации является одним из видов умялута современного литовского языка.

LITERATŪRA

- Būga, 1958 — Būga K. Rinkiniai raštai. — V., 1958, t. 2.
Garde'as, 1971 — Garde'as P. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema (ištrauka, versta ir komentuota A. Girdenio). — Kalbotyra, 1971, t. 22(1), p. 93—96.
Jakaitienė, 1968 — Jakaitienė E. Priesaginiai dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodžiai (filologijos kandidato laipsnio disertacija). — V., 1968.
Jakaitienė, 1976 — Jakaitienė E. Metatonija priesaginių veiksmažodžių daryboje. — Kalbotyra, 1976, t. 27(1), p. 29—34.
Kazlauskas, 1968 — Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1968.
Skardžius, 1968 — Skardžius P. Lietuvių kalbos kirčiavimas. — Čikaga, 1968.
Urbutis, 1971 — Urbutis V. Garsų kaita ir žodžių daryba. — Kalbotyra, 1971, t. 23(1), p. 71—78.
Urbutis, 1978 — Urbutis V. Žodžių darybos teorija. — V., 1978.
Venckutė, 1979 — Venckutė R. Abiautas ir umliautas. — Kn.: Aktualiosios kalbotyros problemos. Mokslinės konferencijos pakvietimas-programa ir tezės. V., 1979, p. 94—96.
Vėlavičiūtė, 1978 — Vėlavičiūtė R. Metatonija veiksmažodyje. Diplominis darbas (rankraštis). — Šiauliai, 1978.
Степанов, 1972 — Степанов Ю. С. Ударение и метатония в литовском глаголе. — Baltistica, I priedas, 1972, p. 169—183.

Šiaulių K. Preikšo pedagoginis institutas

Įteikta
1979 m. gruodžio 12 d.